

Розділ III

ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА
ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

DOI: 10.33663/0869-2491-2024-35-348-361
УДК 342.4(477)

А. Р. КРУСЯН,
доктор юридичних наук, професор*
ORCID: 0000-0001-6437-2864

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ:
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті зроблено науковий аналіз особливостей захисту прав і свобод людини в умовах війни в Україні у контексті визначення особливостей конституційно-правового механізму цього захисту. При цьому акцентовано увагу на проблемах судового захисту прав людини, що в умовах війни характеризується появою нової категорії спорів і необхідністю створення відповідної єдиної правозастосовної практики. Запропонована авторська доктринально-правова формула обмеження прав людини в умовах воєнного стану на основі конституційних принципів та міжнародно-правових стандартів.

Ключові слова: права людини, захист прав і свобод людини, воєнний стан, тимчасово окуповані території, конституційно-правовий механізм захисту прав і свобод людини, законодавство, судовий захист прав людини, права дітей, обмеження прав людини.

Krusian Anzhelika. Peculiarities of protection of human rights and freedoms under martial law in Ukraine: constitutional and legal aspect

The article provides a scientific analysis of the peculiarities of protection of human rights and freedoms in the context of war in Ukraine in the context of determining the specific features of the constitutional and legal mechanism of such protection. At the same time, the author focuses on the problems of judicial protection of human rights,

which in times of war is characterised by the emergence of a new category of disputes and the need to create a relevant uniform law enforcement practice. The author proposes an author's own doctrinal and legal formula for restricting human rights under martial law on the basis of constitutional principles and international legal standards.

Key words: human rights, protection of human rights and freedoms, martial law, temporarily occupied territories, constitutional and legal mechanism for the protection of human rights and freedoms, legislation, judicial protection of human rights, children's rights, restriction of human rights.

Вступ. Людина в умовах війни є найбільш вразливою мішенню і наражається на найбільшу небезпеку. За даними Управління Верховного комісара ООН з прав людини, зафіксовано 10 191 загиблого серед цивільного населення, 19 139 мирних осіб поранено¹. Убивства, катування, нелюдське поводження, згвалтування, викрадання й примусове вивезення, тілесні ушкодження та інші форми насильства є прямим порушенням невід'ємного права людини на життя, права на повагу до гідності людини та її недоторканність. Крім того, порушуються й інші права людини, зокрема, право на охорону здоров'я, на освіту (зокрема, через неможливість доступу до закладів медицини, освіти у зоні бойових дій чи на тимчасово окупованих територіях), майнові права (через пошкодження або руйнування майна тощо) та ін. Звідси, захист прав і свобод людини в умовах війни набуває особливого значення.

Огляд літератури. Проблематика забезпечення та захисту прав і свобод людини є предметом дослідження багатьох учених протягом тривалого часу. Зокрема, серед сучасних вітчизняних учених, які ґрунтовно розглядали ці питання у своїх працях, – О. Батанов, М. Козюбра, А. Колодій, О. Марцеляк, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, П. Рабінович, А. Селіванов, О. Скрипнюк, Ю. Шемшученко, О. Ющик та ін. Однак проблематика захисту прав і свобод людини в умовах воєнного стану та, зокрема, у контексті сучасних воєнних дій, які тривають на території суверенної України, потребує нової уваги вчених.

Постановка проблеми дослідження. Конституційно-правовий механізм захисту прав і свобод людини (який включає нормативну та інституційну складові) змінюється та набуває різних вимірів і особливих характеристик залежно від того, коли він діє – у мирний час або під час конфлікту. Ці зміни мають бути досліджені з метою більшої ефективності захисту прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є науковий аналіз особливостей захисту прав і свобод людини в умовах правового режиму воєнного стану в Україні в контексті конституційно-правового виміру, зокрема з визначенням особливостей конституційно-правового механізму цього захисту.

* **Krusian Anzhelika**, Doctor of Juridical Sciences, Full Professor

Виклад основного матеріалу. В умовах правового режиму воєнного стану змінюються як нормативна, так і інституційна складові механізму захисту прав і свобод людини. Щодо нормативної складової цього механізму слід зазначити, що в умовах війни в Україні було прийнято ряд нормативно-правових актів, якими зміцнюються гарантії прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина, зокрема у сфері соціального захисту, надання соціальної, правової та ін. допомоги тощо (наприклад, це закони України: «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях» від 14.04.2022 р.; «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану» від 21.04.2022 р.; «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введенного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України» від 01.04.2022р., «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення допоміжними засобами реабілітації осіб, постраждалих внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України» від 01.04.2022 р.; «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» від 22.11.2023 р.; «Про внесення змін до деяких законів України щодо визнання результатів навчання осіб, які проживали на тимчасово окупованій території України» від 21.11.2023 р. та ін.).

Крім того, зміни нормативної складової механізму захисту прав і свобод людини полягають у тому, що ухвалюються нормативно-правові акти, спрямовані на захист категорії постраждалих осіб, поява яких зумовлена війною. Зокрема, вразливу групу становлять внутрішньо переміщені особи. За даними Міністерства соціальної політики України, офіційно зареєстровано 4,9 млн переміщених осіб². Гарантії дотримання прав внутрішньо переміщених осіб встановлюють Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 р. і Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» щодо деяких питань забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом для тимчасового проживання» від 08.11.2023 р. У сучасних умовах війни внутрішньо переміщеним особам надається матеріальна допомога (наприклад, постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам»). Проте залишається значна кількість проблем, пов'язаних з реалізацією і захистом прав переміщених осіб (прав на захист здоров'я, на освіту, на житло, соціальну допомогу та ін.). Ці проблеми потребують вирішення через удосконалення правового статусу внутрішньо переміщених осіб.

В умовах війни порушуються права дітей. За даними Офісу Генерального прокурора України, станом на березень 2024 р. від початку вторгнення російської федерації в Україні 531 дитина загинула та понад 1230 отримали поранення різного ступеня тяжкості³. Як зазначив Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, бойові дії та окупація супроводжуються порушенням прав і свобод дитини, серед яких – право на життя, на безпеку в умовах бойових дій і війни, на освіту, на здоров'я та розвиток особистості, право бути із сім'єю, а також право на турботу і захист з боку держави. Резолюціями Ради Безпеки ООН 1261 (1999), 1882 (2009), 1998 (2011) і 2225 (2015) на міжнародному рівні було визначено шість серйозних порушень проти дітей у рамках збройного конфлікту, а саме: вбивство та каліцтво, вербування дітей до збройних сил супротивника й використання у бойових діях, згвалтування та інші форми сексуального насильства, викрадення, напади на школи та лікарні, відмова в доступі до гуманітарної допомоги⁴.

Тому саме діти потребують окремої уваги та підвищеного ступеня надзвичайного захисту. Верховна Рада України і Уряд України ухвалили нормативно-правові акти, покликані захистити права дитини на період воєнного або надзвичайного стану⁵. Однак актуальними залишаються проблеми, пов'язані з масовим переміщенням дітей. Так, через запровадження спрощеної процедури перетину державного кордону виявилось багато фактів розлучення дітей з батьками, втрати зв'язку із рідними та ін. Крім того, потребують захисту з боку України діти, які були примусово вивезені на територію РФ, на тимчасово окуповані території або до Білорусі (за оцінками України, 20 тис. українських дітей були насильно депортовані, наразі репатрійовано лише близько 400 дітей)⁶. 18 квітня 2023 р. Кабінет Міністрів України ухвалив постанову № 339 «Деякі питання захисту осіб, у тому числі дітей, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України», згідно з якою передбачається створення Єдиного реєстру осіб, зокрема дітей, депортованих або примусово переміщених через збройну агресію російської федерації проти України.

До організаційно-інституційних засобів захисту прав дітей слід віднести утворення тимчасового консультативно-дорадчого органу Кабінету Міністрів України – Координаційного штабу захисту прав дитини в умовах воєнного стану, метою якого є сприяння координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування з питань захисту прав дитини в умовах війни⁷.

Інституційна складова механізму захисту прав і свобод людини в умовах правового режиму воєнного стану набуває й інших особливостей. Так, аналіз положень Закону України «Про правовий режим воєнного стану» надає підстави визначити, що захист прав людини є однією із функцій тимчасових органів, що створюються на період воєнного стану – військових адміністрацій. Так, ст. 15 цього Закону серед повноважень військових адміністрацій передбачає такі, що спрямовані на захист прав людини, а саме: «28) створен-

ня відповідно до закону за рахунок коштів місцевого бюджету спеціалізованих установ з надання безоплатної первинної правничої допомоги, призначення і звільнення керівників цих установ, залучення в установленому законом порядку фізичних чи юридичних осіб приватного права до надання безоплатної первинної правничої допомоги; 29) сприяння діяльності суду, органів прокуратури, юстиції, служби безпеки, органів Національної поліції, адвокатури і Державної кримінально-виконавчої служби України; 30) заслуховування інформації прокурорів та керівників органів Національної поліції про стан законності, боротьби із злочинністю, охорони громадської безпеки і порядку та результати діяльності на відповідній території; 44) забезпечення в умовах воєнного стану реалізації державних гарантій, визначених законами України» та ін.

Основне місце в інституційному механізмі захисту прав і свобод людини посідають суди. Проте в умовах воєнного стану правосуддя ускладнюється, зокрема, на окупованих територіях або на територіях, на яких ведуться активні бойові дії. Вирішення цього питання ґрунтується на положеннях ч. 3 ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», а саме: «У разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів».

З початку війни (з лютого 2022 р.) у зв'язку з неможливістю окремих судів здійснювати правосуддя в умовах воєнного стану було змінено територіальну підсудність понад 200 судів. Після звільнення Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Херсонської та ін. областей від російських окупантів відновлено територіальну підсудність близько 60 судів.

Проте, попри всі труднощі, викликані широкомасштабними бойовими діями, суди продовжують здійснювати правосуддя. Так, за інформацією Голови Верховного Суду, торік на розгляд судів надійшло майже 4,5 млн справ і матеріалів. Це на 55% більше, ніж 2022 р., і дещо навіть перевищує показники 2021 р.⁸ Надходження справ до місцевих судів становило 3,8 млн справ у 2023 р., що на 55% перевищує показники 2022 р. і, за деякими показниками, перевищує дані за 2021 р. Надходження справ до судів апеляційної інстанції також зросло на 62% порівняно з попереднім 2022 р. і перевищило показники 2021 р.⁹

У сучасних умовах слід констатувати особливості судового захисту прав людини, пов'язані з розглядом певної категорії прав, виникнення яких зумовлено воєнним станом. Так, наприклад, під час війни з'явилася велика кількість сімейних спорів, пов'язаних з питаннями мобілізації та звільнення від неї. Зокрема, з'явилося багато справ окремого провадження про визнання факту самостійного виховання дитини батьком. В одній зі справ батько вказував, що встановлення такого факту йому необхідне для отримання від-

строчки від мобілізації¹⁰. Велика кількість судових справ стосується позбавлення батьківських прав матері дитини. Багато сімейних спорів пов'язано з тим, що після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну жінки були змушені виїхати за кордон з дітьми, натомість чоловіки – батьки дітей залишилися в Україні. Тому дуже поширені спори про визначення місця проживання дитини та про встановлення способів участі у вихованні дитини, коли батьки перебувають у різних країнах.

І тут важливого праксеологічного значення набуває судова практика, адже в сучасних умовах, незважаючи на розвиток законодавства, з'являються нові аспекти судових спорів. Необхідним є забезпечення єдності судової практики у справах, які виникають у зв'язку з війною, наприклад: щодо юрисдикції та порядку отримання компенсації за примусово відчужене (мобілізоване) майно в умовах правового режиму воєнного стану; щодо неможливості зупинення провадження у справі через перебування позивача у складі Збройних Сил України, якщо він наполягає на продовженні розгляду справи; щодо встановлення факту проживання однією сім'єю без шлюбу із загиблим військовослужбовцем.

У кримінальному судочинстві за період воєнного стану сформульовано важливі висновки щодо притягнення до кримінальної відповідальності за державну зраду, посягання на територіальну цілісність і недоторканність, призначення покарання за виправдовування збройної агресії російської федерації. Вирішено низку правових проблем у провадженнях щодо корупційних, а також загальнокримінальних злочинів, які набули актуальності під час війни⁹. За час повномасштабної війни Верховний Суд вирішив багато публічно-правових спорів та сформулював відповідні правові позиції з їх вирішення¹¹.

Натепер українські суди зіткнулися з проблемами щодо розгляду такої нової категорії справ, як захист прав людини в умовах окупації, наприклад, це питання щодо встановлення фактів народження або смерті на тимчасово окупованій території. Як зазначають судді, це питання було вирішене завдяки формуванню судової практики: суди почали застосовувати «намібійські винятки» – принцип міжнародного права, вперше сформульований Міжнародним судом ООН у справі щодо окупації Намібії в 1971 р. Суть цього принципу полягає в тому, що акти окупаційної влади, як правило, не повинні визнаватися законними, крім випадків, коли це може підірвати основоположні права людини, як-от: акти щодо реєстрації фактів народження, смерті та шлюбу¹².

Слід зауважити, що права і свободи людини на тимчасово окупованих територіях потребують особливої уваги держави. Нині в Україні на тимчасово окупованих територіях масово порушуються такі основоположні права та свободи людини, як: право на життя, свободу та особисту недоторканність; право на гідне поводження та недопустимість застосування до людини тортур, жорстокості та нелюдського поводження; право на справедливе судочин-

ство та захист від свавільного арешту чи вигнання; право на свободу пересування; право на громадянство; право на володіння майном; право на свободу переконань та їх вираження; право на соціальний захист тощо.

У сучасних умовах для України гостро постала проблема забезпечення прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованих територіях. Адже державний суверенітет поширюється на тимчасово окуповані території України. Так, відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 р. тимчасово окупована рф територія України є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. При цьому слід підкреслити, що ще в перші місяці після повномасштабного вторгнення Верховний Суд висловив позицію щодо судового імунітету держави-агресора, зробивши висновок про те, що такий імунітет не може позбавляти громадян України права на доступ до суду у спорах, пов'язаних із відшкодуванням шкоди, завданої збройною агресією рф. Згодом у цих правовідносинах було сформульовано низку інших позицій. А 2023 р. у межах господарського судочинства констатовано, що держава-агресор може бути відповідачем у відповідній категорії справ⁹.

Отже, конституційно-правовий механізм захисту прав людини в умовах воєнного стану відрізняється зазначеними особливостями, що радше мають характер «ускладнення». Ситуація погіршується ще й тим, що держава в надзвичайних умовах війни вимушена обмежувати деякі права людини.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції України та згідно з ч. 3 Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. (через військову агресію російської федерації проти України) у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а саме: недоторканність житла; таємниця листування; невтручання в особисте і сімейне життя; свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України; право на свободу думки і слова; право брати участь в управлінні державними справами; право на мітинги, походи і демонстрації; право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю; право на підприємницьку діяльність; право на працю; право на страйк; право на освіту.

Крім того, мають характер обмеження прав і свобод людини і громадянина заходи правового режиму воєнного стану, що передбачені положеннями ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», а саме: військово-командування разом із військовими адміністраціями може самостійно або із залученням органів виконавчої влади, місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати такі заходи: запроваджувати трудову повинність для

працездатних осіб; проводити зміни умов праці відповідно до законодавства про працю; примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній власності для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану; забороняти громадянам, які перебувають на військовому або спеціальному обліку, змінювати місце проживання (місце перебування); обмежувати проходження альтернативної (невійськової) служби; встановлювати для фізичних і юридичних осіб військово-квартирну повинність та ін.

Це достатньо суттєві обмеження, і тут важливим є те, щоб таке обмеження не порушувало основних принципів конституційно-правового статусу людини, не заважало реалізації життєво важливих прав і свобод, що мають виняткове значення.

Водночас варто зазначити, що, як свідчить практика, існує ряд проблемних питань, пов'язаних з обмеженням прав людини. Зокрема, ці питання виникають у процесі законотворчої діяльності (достатньо навести приклад законопроектних робіт щодо внесення змін до законодавства про мобілізацію у період з кінця 2023 – початку 2024 рр.), а також у процесі правозастосовної діяльності судових, правоохоронних органів.

Системний аналіз чинного національного законодавства, міжнародного гуманітарного права, а також судової практики та юридичних позицій Конституційного Суду України надає підстави визначити доктринально-правову формулу обмеження прав людини в умовах воєнного стану, яка містить такі основні складові.

По-перше, обмеження прав людини завжди має тимчасовий характер і є вимушеною мірою чи заходом, що застосовуються у виняткових випадках. Так, відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції України і ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» воєнний стан передбачає тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина із зазначенням строку дії цих обмежень.

По-друге, обмеження конституційних прав і свобод здійснюється лише в чітко визначеному порядку й встановленим колом суб'єктів, будь-які інші спроби обмежити права людини є незаконними і зумовлюють юридичну відповідальність. Так, Конституційний Суд України наголошує, що «обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина є можливим у випадках, визначених Конституцією України. Таке обмеження може встановлюватися виключно законом – актом, ухваленим Верховною Радою України як єдиним органом законодавчої влади в Україні. Встановлення такого обмеження підзаконним актом суперечить статтям 1, 3, 6, 8, 19, 64 Конституції України».

Обмеження конституційних прав людини з непередбачених Конституцією України мотивів і підстав є нелегітимним. Так, Конституційний Суд України неодноразово наголошував, що відповідно до принципу верховенства права (правовладдя) законодавець може обмежувати конституційні права людини і громадянина з дотриманням умов, визначених Конституцією України.

Установлення обмеження прав людини і громадянина є допустимим виключно за умови, що воно є домірним (пропорційним) та суспільно потрібним (Рішення Конституційного Суду України від 19 жовтня 2009 р. № 26-рп/2009); обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, їх має встановлювати виключно Конституція і закони України, вони мають відповідати легітимній меті, бути обумовленими суспільною потребою досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими» (Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016).

По-третє, виходячи з теорії та практики сучасного українського конституціоналізму, за будь-яких умов мають залишатися незмінними принципи конституційно-правового статусу людини, що закріплені у Конституції України, а саме: визнання людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3); рівноправності (ст. 21, 24); презумпції невинуватості (ст. 62) та ін.

По-четверте, Конституція України передбачає перелік прав людини, які не можуть бути обмежені за жодних обставин. Так, не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені такими статтями: 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України (ч. 2 ст. 64 Конституції України). Зокрема, це такі природні права людини, як право на життя, заборона катувань, право на справедливий суд та ін.

Слід особливу увагу звернути на заборону застосування тортур. Катування є імперативною нормою міжнародного права прав людини, а людська гідність є однією з загальнолюдських цінностей, посягання на яку є неприпустимим за жодних умов. У контексті міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини важливе значення має ст. 22 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», відповідно до якої введення воєнного стану не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого поводження або покарання, що принижують людську гідність.

По-п'яте, обмеження має ґрунтуватися не тільки на положеннях національного законодавства, а й відповідати принципам і положенням міжнародного права.

Чинна національна система прав і свобод людини і громадянина, що гарантуються Конституцією України, розроблена з урахуванням відповідних міжнародних правових актів: Загальної декларації прав людини 1948 р., Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Отже, воєнний або надзвичайний стан не може бути підставою для відмови від прав людини і скасування відповідних міжнародних зобов'язань щодо них, проте держава може оголосити про відступ від окремих зобов'язань.

Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації (війни або іншої суспільної небезпеки) передбачений як Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (ст. 4), так і Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 15).

Україна як учасниця основних міжнародних договорів у галузі прав людини дотримується своїх зобов'язань за міжнародним правом прав людини в ситуаціях збройного конфлікту, а саме в умовах війни з РФ, за винятком законних відступів, передбачених у деяких договорах з прав людини. Так, Україна повідомила Генерального секретаря ООН і офіційних осіб іноземних держав про введення в Україні воєнного стану та про обмеження прав і свобод людини і громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, та про межу цих відхилень і причини прийняття такого рішення.

Тому наведені випадки обмеження конституційних прав і свобод громадян України відповідають вимогам зазначених міжнародно-правових документів і відповідно є легітимними.

По-шосте, дискреція держави щодо обмеження прав людини також обмежена – певним критерієм достатності. Обмеження прав людини не може ґрунтуватися виключно на факті існування правового режиму воєнного стану та виправдовуватися ним. Відповідно до принципів міжнародного права держави можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань «тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, за умови, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження» (ч. 1 ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права).

Обмеження прав людини є вимушеною мірою при визначенні необхідності забезпечення та захисту прав людини в Україні. Адже положення ст. 3 Конституції України діють та не є обмеженими. Отже, людина залишається найвищою цінністю та потребує свого захисту.

Саме на це спрямована «Формула миру» Президента України. Адже слід підкреслити, що не може йтися про ефективний захист прав і свобод людини без забезпечення миру.

Зокрема, на забезпечення і захист прав людини на мир та захист державного суверенітету України спрямовані 10 пунктів «Формули миру»¹³, які охоплюють основні аспекти агресії РФ проти України та які засновані на принципах міжнародного права, серед яких: радіаційна та ядерна безпека; продовольча безпека; енергетична безпека; звільнення всіх полонених і депортованих; виконання Статуту ООН і відновлення територіальної цілісності України та світового порядку; виведення російських військ і припинення бойових дій; повернення справедливості; протидія екоциду; недопущення ескалації; фіксація закінчення війни.

Конкретні плани реалізації п'яти пунктів «Формули миру» (ядерна, енергетична та продовольча безпека, гуманітарний напрям (звільнення полонених і депортованих осіб), відновлення територіальної цілісності України та світового порядку) були презентовані та обговорені під час міжнародного саміту на Мальті 28 жовтня 2023 р. за участю 66 держав світу. При цьому, як

заснавив Президент України, «за рік, що минає, наша «Формула миру» поступово стає глобальною – дедалі більше країн світу та міжнародних організацій приєднуються до роботи заради реалізації «Формули миру»¹⁴.

І тут слід звернути увагу на те, що забезпечення і захист миру та, як наслідок, прав людини є обов'язком не тільки окремо взятої держави, в якій триває війна, а й обов'язком усього цивілізованого суспільства. Зокрема, наприкінці 2016 р. була ухвалена Декларація про право на мир, що стала суттєвим кроком уперед порівняно з попередніми Деклараціями про мир у межах ООН, закріпивши саме право людини на мир (зокрема, Декларації про розповсюдження серед молоді ідеалів миру, взаємної поваги та взаєморозуміння між народами 1965 р.; Декларація про право народів на мир 1984 р.). У ній сказано (у ст. 4), що необхідно заохочувати міжнародні й національні установи, які займаються питаннями виховання в дусі миру, з метою зміцнення між усіма людьми духу терпимості, діалогу, співробітництва і солідарності.

Думається, що війна, яка була розпочата рф проти України ще у 2014 р. та триває донині у вигляді широкомасштабної збройної агресії, має стати поштовхом для удосконалення й міжнародного механізму захисту прав людини, зокрема, права людини на мир. Крім того, виникає доволі значна кількість проблем, пов'язаних з міжнародним захистом прав людей, постраждалих від цієї війни. Зокрема, виникли певні проблеми, пов'язані з розглядом Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ) справ проти рф через те, що 16 вересня 2022 р. країна-агресорка вийшла з Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Отже, ЄСПЛ втратив юрисдикцію над росією. Проте ЄСПЛ має компетенцію розглядати заяви проти рф, якщо вони стосуються періоду до 16 вересня 2022 р., зберігаючи так звану залишкову юрисдикцію щодо рф. Наразі на розгляді в Суді чекають 17 450 таких заяв¹⁵. Однак, на думку фахівців, рішення ЄСПЛ мають і в цих умовах важливе юридичне значення, адже вони можуть бути враховані при розгляді справ іншими міжнародними органами та, крім того, сам факт визнання порушення прав людини – важлива частина у боротьбі за відновлення справедливості^{15; 16}.

Висновки. Отже, національний конституційно-правовий механізм захисту прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні характеризується такими особливостями: по-перше, змінюється нормативна складова цього механізму через ухвалення нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення соціального захисту, надання соціальної, правової та ін. допомоги та захист тих категорій постраждалих осіб, поява яких зумовлена війною (зокрема, вразливу групу становлять внутрішньо переміщені особи, біженці, діти); по-друге, змінюється інституційна складова цього механізму, зокрема, при продовженні здійснення функції захисту прав людини органами державної влади та місцевого самоврядування, повноваження щодо забезпечення та захисту прав людини є в компетенції військових адміністрацій – тимчасових державних органів, створених на період воєнного стану; судовий

захист прав і свобод людини в умовах війни характеризується появою нової категорії спорів (сімейних спорів, пов'язаних з питаннями мобілізації та звільнення від неї, отримання компенсації за примусово відчужене (мобілізоване) майно в умовах правового режиму воєнного стану, встановлення факту проживання однією сім'єю без шлюбу із загиблим військовослужбовцем, захист прав людини в умовах окупації та ін.), що, своєю чергою, потребує нового законодавчого врегулювання та вироблення нової єдиної правозастосовної практики; по-третє, здійснюється тимчасове обмеження прав людини, що має відбуватися на основі конституційних принципів та міжнародно-правових стандартів. Крім того, війна, яка була розпочата рф проти України ще у 2014 р. та триває донині у вигляді широкомасштабної збройної агресії, зумовлює особливості та, зокрема, зміну не тільки вітчизняного конституційно-правового механізму захисту прав і свобод людини, а й має стати поштовхом щодо удосконалення та навіть оновлення нормативної та інституційної складових міжнародного механізму захисту прав людини, зокрема права людини на мир.

1. Інформація щодо гуманітарної ситуації в Україні станом на 23 лютого 2024 року. Український центр захисту прав людини. URL: <https://uhrc.org.ua/%D0%BD>
2. Внутрішньо переміщені особи. Офіційний сайт Міністерства соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline>
3. Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення рф. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://www.gp.gov.ua/>
4. Порушення прав українських дітей на тимчасово окупованих територіях України та у Росії: депортація, мілітаризація, індоктринація. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: <https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023>
5. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 22.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws>
6. Росія має назвати точну кількість вивезених з України дітей та їхнє місцезнаходження – Комітет ООН. Укрінформ. 08.02.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3824591>
7. Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua>
8. Підсумки діяльності Верховного Суду у 2023 році – на порядку денному Пленуму ВС. Судова влада України. 09 лютого 2024 р. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1554480>
9. Вражаючими є як кількість справ, які надійшли до судів у 2023 році, так і кількість розглянутих справ в умовах війни та нестачі кадрів – Голова ВС Станіслав Кравченко. Судова влада України. 09 лютого 2024 р. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1554727>
10. Особливості вирішення сімейних спорів, які виникли в умовах воєнного стану: суддя ВП ВС висвітлює актуальну судову практику. Судова влада України. 20 лютого 2024 р. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1559529/>
11. Ключові рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду за 2023 рік. Судова влада України. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1555946/>
12. Десять років російської агресії проти України: суддя ВП ВС долучився до обговорення викликів, які постали перед Україною. Судова влада України. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1561437>
13. Філософія

Української Формули миру. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storag> **14**. Зеленський: Українська «формула миру» стає глобальною. *Суспільне. Новини*. URL: <https://susplne.media/604699> **15**. Перевірка війною: рішення, заяви та виклики Європейського суду з прав людини. *Юридична Газета. Online*. 06 лютого. 2023. **16**. Огляд демократичних інститутів України під час війни. Центр політико-правових реформ. Березень 2023 р. URL: <https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2023/06/ua-web.pdf>

References

1. Informatsiia shchodo humanitarnoi situatsii v Ukraini stanom na 23 liutoho 2024 roku. *Ukrainskyi tsentr zakhystu prav liudyny*. URL: <https://uhrc.org.ua/%D0%BD> **2.** Vnutrishno peremishcheni osoby. Ofitsiyni sait Ministerstva sotsialnoi polityky Ukrainy. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline> **3.** Zlochyny, vchynenni v period povnomasshtabnoho vtorhennia rf. Ofis Heneralnoho prokurora. URL: <https://www.gp.gov.ua/> **4.** Porushennia prav ukrainskykh ditei na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Ukrainy ta u Rosii: deportatsiia, militaryzatsiia, indoktrynatsiia. Spetsialna dopovid Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny. URL: <https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023> **5.** Pro vnesennia zmin do deiakykh postanov Kabinetu Ministriv Ukrainy shchodo zakhystu prav ditei na period nadzvychainoho abo voiennoho stanu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 22.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws> **6.** Rosiia maie nazvaty tochnu kilkist vyvezennykh z Ukrainy ditei ta yikhnie mistseznakhodzhennia – Komitet OON. *Ukrinform*. 08.02.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3824591> **7.** Pro utvorennia Koordynatsiinoho shtabu z pytan zakhystu prav dytyny v umovakh voiennoho stanu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17.03.2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/> **8.** Pidsumky diialnosti Verkhovnoho Sudu u 2023 rotsi – na poriadku dennomu Plenumu VS. Sudova vlada Ukrainy. 09 liutoho 2024 r. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1554480> **9.** Vrazhaiuchymy ye yak kilkist sprav, yaki nadiishly do sudiv u 2023 rotsi, tak i kilkist rozghlianutykh sprav v umovakh viiny ta nestachi kadriv – Holova VS Stanislav Kravchenko. Sudova vlada Ukrainy. 09 liutoho 2024 r. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1554727> **10.** Osoblyvosti vyrishennia simeinykh sporiv, yaki vynykli v umovakh voiennoho stanu: suddia VP VS vysvitlyla aktualnu sudovu praktyku. Sudova vlada Ukrainy. 20 liutoho 2024 r. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1559529/> **11.** Kliuchovi rishennia Kasatsiinoho administratyvnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu za 2023 rik. Sudova vlada Ukrainy. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1555946/> **12.** Desiat rokiv rosiiskoi ahresii proty Ukrainy: suddia VP VS doluchyvsia do obhovorennia vyklykiv, yaki postaly pered Ukrainoiu. Sudova vlada Ukrainy. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1561437> **13.** Filosofii Ukrainskoi Formuly myru. Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy. URL: <https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storag> **14.** Zelenskyi: Ukrainka «formula myru» staie hlobalnoiu. *Suspilne. Novyny*. URL: <https://susplne.media/604699> **15.** Perevirka viinoiu: rishennia, zaiavy ta vyklyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. *Yurydychna Hazeta. Online*. 06 liutoho.2023. **16.** Ohliad demokratychnykh instytutiv Ukrainy pid chas viiny. Tsentr polityko-pravovykh reform. Berezen 2023 r. URL: <https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2023/06/ua-web.pdf>

Krusian Anzhelika. Peculiarities of protection of human rights and freedoms under martial law in Ukraine: constitutional and legal aspect

The constitutional and legal mechanism for the protection of human rights and freedoms (which includes normative and institutional components) changes and acquires different dimensions and special characteristics depending on whether it operates in peacetime or in conflict. These changes should be studied in order to improve the protection of human rights and freedoms under martial law in Ukraine.

The purpose of the article is to provide a scientific analysis of the peculiarities of protection of human rights and freedoms under the martial law regime in Ukraine in the context of the constitutional and legal aspect, in particular, to determine the peculiarities of the constitutional and legal mechanism of such protection.

In particular, it is noted that the constitutional and legal mechanism for the protection of human rights and freedoms under martial law is characterised by the following features: first, the normative component of this mechanism is changing through the adoption of legal acts aimed at ensuring social protection, providing social, legal and other assistance and protecting the rights of the most vulnerable category of persons (in particular, internally displaced persons, refugees, children); second, the institutional component of this mechanism is changing, in particular, during the continuation of the At the same time, the author focuses on the problems of judicial protection of human rights, which in times of war is characterised by the emergence of a new category of disputes (family disputes related to mobilisation and exemption from it, obtaining compensation for forcibly alienated (mobilised) property, establishing the fact of living in the same family without marriage with a deceased serviceman, protection of human rights under occupation, etc.) The author proposes the author's own doctrinal and legal formula for restricting human rights under martial law on the basis of constitutional principles and international legal standards.

Key words: human rights, protection of human rights and freedoms, martial law, temporarily occupied territories, constitutional and legal mechanism for the protection of human rights and freedoms, legislation, judicial protection of human rights, children's rights, restrictions on human rights.